

RUI AFONSO
biograaf

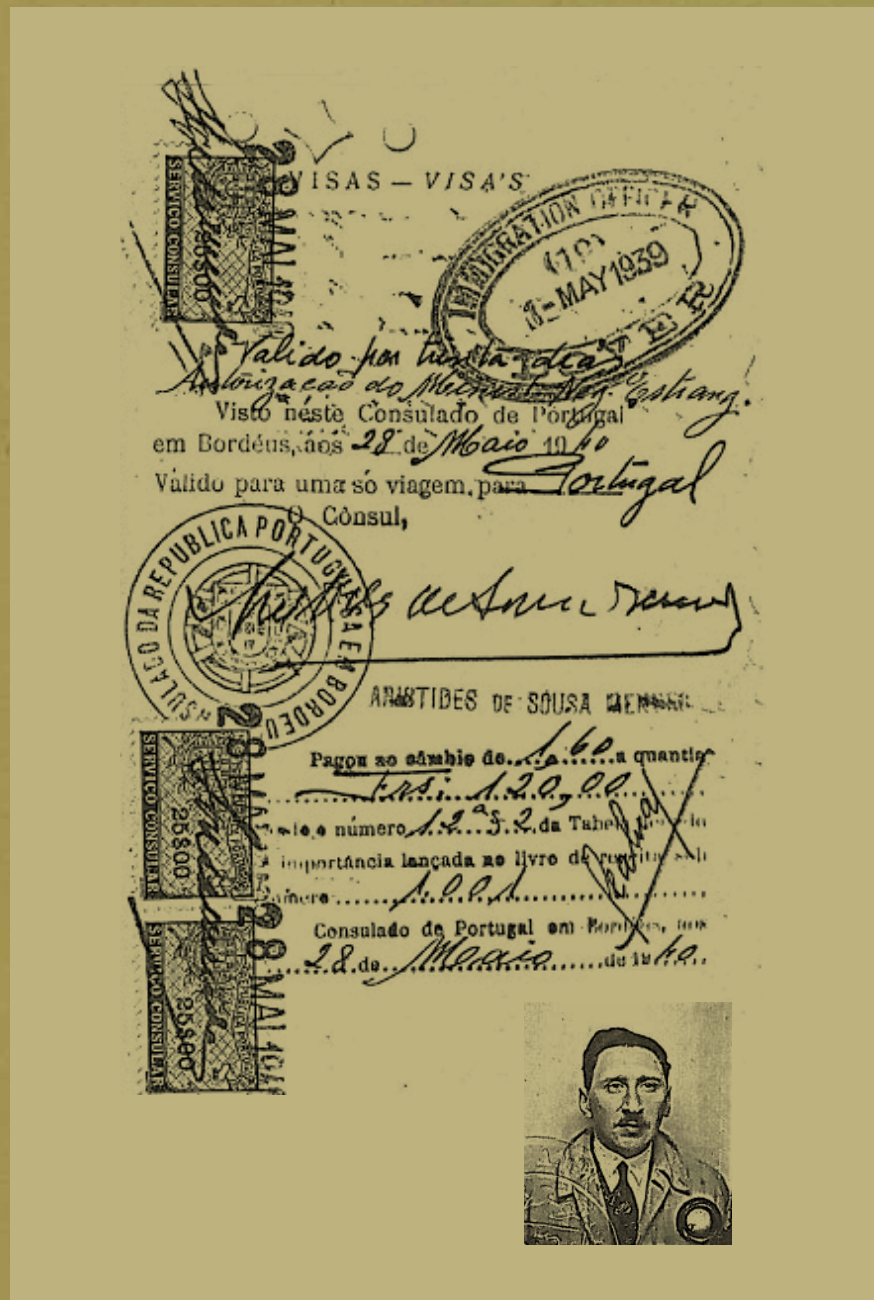
Aristides de Sousa Mendes

en de redding van de Europese vluchtelingen

De Duitse aanval op de Lage Landen en Frankrijk, die begon op 10 mei 1940, bracht een reusachtige vluchtelingenstroom op gang. Uit België alleen al vertrokken ongeveer twee miljoen mensen naar Frankrijk. Toen het duidelijk werd dat de Franse regering het op een akkoord zou gooien met de Duitsers, probeerden grote groepen vluchtelingen, onder wie veel Joden, via Portugal alsnog weg te raken van het Europese vasteland. De Portugese dictator António de Oliveira Salazar had al bij het begin van de oorlog, in september 1939, strenge richtlijnen uitgevaardigd voor het verlenen van doorreisvisa. Die maakten het in de praktijk voor heel wat categorieën vluchtelingen, zoals Joden, onmogelijk om aan een visum te geraken. Toen de stad Bordeaux in de zomer van 1940 volstroomde met vluchtelingen die om visa smeekten, besliste de Portugese consul in die stad om Salazars richtlijnen gewoon te negeren.

Visum voor David Moed uitgereikt door Sousa Mendes op 28 mei 1940. (<http://sousamendesfoundation.org>)

Portret van Aristides de Sousa Mendes (1885-1954). (<http://sousamendesfoundation.org>)

Een kleine diplomaat in een grote rol

Aristides de Sousa Mendes werd diplomaat in 1910, het jaar waarin de Portugese republikeinen hun bijna 800 jaar oude monarchie hadden omvergeworpen. Zijn carrière verliep, ondanks een paar successen, allesbehalve briljant. Hij begon op een aantal posten in Afrika en Latijns-Amerika. Meer dan eens kwam hij door zijn emotionele karakter en zijn uitgesproken monarchistische standpunten in wildwater terecht. Toen hij als consul in de Verenigde Staten actief was, van 1921 tot 1924, werd hij na een onverstandige ruzie met de Portugees-Amerikaanse gemeenschap in San Francisco op non-actief gezet. In 1926 werd Sousa Mendes overgeplaatst naar Vigo in Spanje en in 1929 naar Antwerpen – een begeerde, goed betaalde post. Sousa Mendes ging toen met zijn vrouw Angelina, hun talrijke kroost en verschillende dienstbodes in de Brusselsestraat 178 in Leuven wonen, vlak bij de Sint-Jacobskerk. Hun dertiende en veertiende kind werden daar geboren en verschillende zonen en dochters studeerden er aan de universiteit. Dochter Isabel leerde er haar toekomstige echtgenoot Jules D'Aôut kennen. Sousa Mendes voelde zich als vrome katholiek op zijn plaats in Leuven. Maar hij leefde niet opgesloten in de katholieke zuil. De socialist Camille Huysmans bijvoorbeeld, die toen burgemeester van Antwerpen was, noemde hem in een brief eenvoudigweg 'een vriend'.¹ In 1936 werd Sousa Mendes deken van het consulaire corps. Het gezin verhuisde toen naar Antwerpen. Dat maakte hem een bekende figuur in de stad en leverde hem veel contacten op.

Toen António de Oliveira Salazar in 1932 zijn dictatuur installeerde in Portugal, koos hij César de Sousa Mendes, de tweelingbroer van Aristides, als minister van Buitenlandse Zaken. César was zelf ook een diplomaat, maar veel ambitieuzer en succesvoller dan zijn broer. Als minister haalde hij zich de woede van zijn rivaal, secretaris-generaal Luís Teixeira de Sampayo, op de hals. César wilde Sampayo van zijn post verdringen, maar hij verloor het vertrouwen van Salazar en werd in 1933 zélf als minister de deur gewezen. Het ontslag van zijn broer deed de carrière van Aristides geen goed. Hij werd een paar keer berispt en in 1935 en 1938 liepen er disciplinaire onderzoeken tegen hem. In 1938 werd hij uiteindelijk gedegradeerd tot consul in Bordeaux.

Sousa Mendes' tekortkomingen als diplomaat maakten hem tot de juiste man op de juiste plaats in de tragische dagen van mei en juni 1940 in Bordeaux. Zijn onvoorzichtigheid, impulsiviteit en uitbundigheid dienden hem daar uiteindelijk heel goed – al had niemand daarvoor kunnen voorspellen dat deze weggedeelde tweederangsambtenaar ooit een historische rol zou spelen.

Bordeaux, de laatste nooduitgang

In mei en juni 1940 viel Duitsland Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk binnen. De Duitse oorlogsmachine was niet te stoppen. Luxemburg viel haast zonder één schot, Nederland capituleerde na vijf dagen, België twee weken later. Op 22 juni gaf ook Frankrijk zich over. Een direct gevolg van al die gebeurtenissen was een grote vluchtelingstroom, weg uit de gevechtszone. Volgens cijfers van het Rode

Sousa Mendes met zijn familie. (<http://sousamendesfoundation.org>)

Kruis sloegen er 2 miljoen Belgen op de vlucht. Tel daar 6 miljoen vluchtelingen bij uit de andere aangevallen landen en je kan je een idee vormen van de chaos die er heerste. Daarbij bevonden zich alle soorten mensen, maar vooral Joden en opposanten van het naziregime. Die waren al eerder gevlucht uit gebieden die onder nazibewind stonden nadat Hitler in 1933 aan de macht was gekomen.

Honderdduizenden trokken richting Bordeaux, onder hen ook de belangrijkste leden van de Franse en Belgische regering en honderden politici en diplomatieke vertegenwoordigers van tientallen landen. De sfeer in de havenstad in het zuidwesten van Frankrijk was een en al angst en verwarring. Veel vluchtelingen gingen er op zoek naar een manier om naar Engeland of de Verenigde Staten te raken. De belangrijkste weg naar Amerika die nog openlag, was via Portugal. Daar komen was geen sinecure. De gelukkigsten hadden internationale paspoorten. Voor de anderen was de situatie kafkaïaans. Om te beginnen had je een paspoort of een visum nodig van het land van bestemming en, in de meeste gevallen, een bewijs dat je reis al betaald was. Daarnaast moest je een exitvisum van de Franse politie hebben, een transitvisum voor Spanje en ten slotte een transitvisum voor Portugal.

Vluchtelingen die Portugal binnen wilden raken, dat was niets nieuws. Hun aantal was natuurlijk wel gegroeid toen de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken. De Salazar-dictatuur reageerde daar snel op door de visavereisten al in november 1939 te verstrengen. Circulaire nr. 14 legde de Portugese consuls een uitdrukkelijk verbod op om bepaalde categorieën van vluchtelingen visa te verlenen zonder voorafgaande toestemming van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Dictator António de Oliveira Salazar, die verschillende portefeuilles in zijn regering beheerde, was zelf minister van Buitenlandse Zaken. De vluchtelingen die van het ministerie

toestemming moesten krijgen, waren onder anderen personen ‘wier nationaliteit onbepaald, betwist of voorwerp van een rechtszaak’ was. Dat waren onder meer dragers van een nansenpaspoort (door de Volkenbond uitgereikt aan staatlozen), Russen, uitgewezen Joden of eender wie niet vrij naar zijn vaderland kon terugkeren. Toen België op 28 mei capituleerde, verstregde Salazar de instructies om Portugese transitvisa te verlenen nog – hij zag de extra stroom van Belgische en andere vluchtelingen al aankomen. De visa-aanvragen zouden voortaan geval per geval bestudeerd worden in Lissabon.² Dossiers die niet aan alle vereisten voldeden, moesten naar het ministerie van Buitenlandse Zaken doorgestuurd worden. Een snelle behandeling daar moest je niet verwachten.

In de tweede week van juni naderden de Duitsers Parijs. De Franse regering week daarop uit naar Bordeaux. Vertegenwoordigers van de regeringen van verschillende andere landen die door de nazi's bezet waren, en leden van de nazi-oppositie reisden met haar mee. Onder hen Otto van Habsburg (zoon van de laatste keizer van Oostenrijk), groothertogin Charlotte van Luxemburg, haar ministers en haar entourage. Albert De Vleeschauwer, de Belgische minister van Koloniën, was al eerder in Bordeaux gearriveerd. Zijn ministerie had zich daar in het begin van de oorlog gevestigd, omdat het een goede uitvalsbasis was om contact te houden met de kolonie.³ Zo was ook Isabel, de dochter van Aristides de Sousa Mendes, met haar gezin in Bordeaux beland. Haar man Jules D'Aôut had examens afgelegd aan de Koloniale School in Brussel, maar hij was nog niet in dienst genomen toen de oorlog begon. In de hoop alsnog een koloniale baan te bemachtigen, was hij met zijn gezin het Belgische ministerie van Koloniën gevolgd. Tegen 14 juni, de dag dat de Duitsers Parijs bezetten, was Bordeaux volgelopen met hoog politiek volk.

Administratieve voorschriften of morele wetten?

Dag aan dag belegerden de vluchtelingen het Portugese consulaat in Bordeaux. Het kleine land aan de rand van het continent, was de laatste brandtrap van Europa geworden. Consul Aristides de Sousa Mendes, toen 55 jaar oud en 30 jaar in diplomatieke dienst, leefde onder grote druk. Hij woonde op dezelfde verdieping waar het consulaat gevestigd was. Het grootste deel van zijn familie en bedienden waren een jaar eerder teruggekeerd naar Portugal. Vluchtelingen namen hun plaats in. Zijn vrouw Angelina zorgde persoonlijk voor kinderen en bejaarden. Sommige vluchtelingen kenden hem persoonlijk uit zijn tijd als consul in Antwerpen. Anderen die hem niet kenden, hadden misschien wel van hem en van zijn goede reputatie gehoord. Sousa Mendes begreep dat de Joden het belangrijkste slachtoffer waren van de strenge Portugese visumvereisten. Meer bepaald: Duitse, Oostenrijkse, Tsjechische, Poolse, Russische en Baltische Joden. Velen onder hen hadden in de jaren 1930 hun toevlucht gezocht in België. De consul vond de nieuwe reglementering racistisch en, als jurist, ook ongrondwettelijk, maar veel manoeuvreerruimte had hij niet. Hij wilde al die mensen wel helpen, maar het enige reglementaire wat hij kon doen, was telegram na telegram versturen om toestemming te vragen om een visum

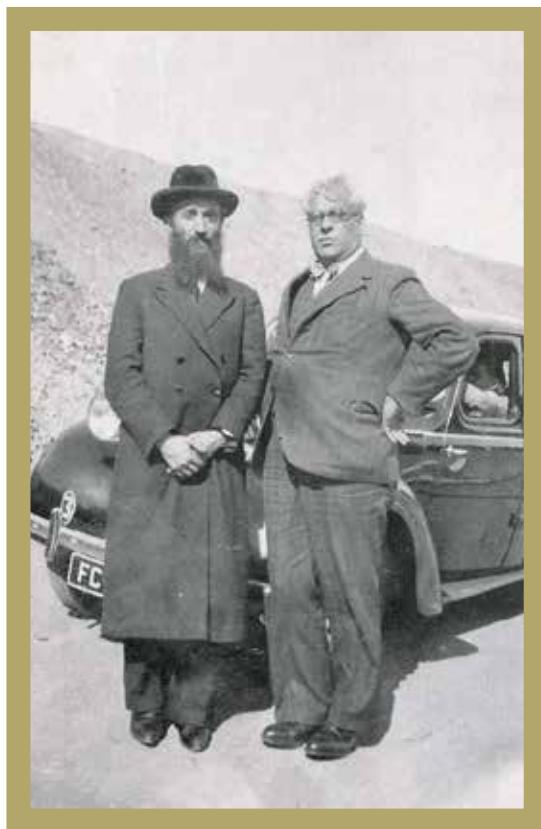
uit te reiken. Die kwam er vaker niet dan wel. Zomaar visa uitreiken zou voor hem zowel professioneel als persoonlijk rampzalige gevolgen hebben. Voor een man met twaalf kinderen die van hem afhankelijk waren, was dat geen prettig vooruitzicht.

Toch schoof hij de instructies voor de Duitse invasie in de Lage Landen op 10 mei 1940 al enkele keren opzij. In november 1939 verleende hij een niet-geautoriseerd visum aan de Oostenrijkse Jood Arnold Wiznitzer en in februari 1940 aan de Spaanse republikeinse leider Eduardo Laporte. De Portugese politieke politie bracht de onregelmatigheden aan het licht en in naam van minister Salazar waarschuwde Luís Teixeira de Sampayo, de al eerder vermelde secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, Sousa Mendes dat hij een disciplinaire actie mocht verwachten als het nog eens gebeurde.

Ondanks de waarschuwing reikte Sousa Mendes in mei en juni 1940 nog heel wat irreguliere visa uit. De Antwerpse architect David Moed en zijn familie bijvoorbeeld kregen op 28 mei een visum, ‘geautoriseerd’ door een telegram van Salazar op 27 mei. Wellicht had Sousa Mendes de Portugese dictator meegedeeld dat Moed een overzees visum had – wat niet het geval was – om de toestemming te krijgen.⁴ Volgens het register van het consulaat in Bordeaux ging Sousa Mendes op 14, 15 en 16 juni door met visa te verlenen, maar zijn zoon Pedro Nuno, die toen 20 was en rechten studeerde aan de universiteit van Bordeaux, herinnerde zich dat zijn vader in die dagen een fysieke en mentale instorting doormaakte. Hij kwam niet uit bed, bad veel en besprak de situatie met zijn vrouw Angelina. Op 15 juni bezorgde Sousa Mendes een visum aan de Belgische rabbijn Chaim Kruger, wiens familie bij hem in de residentie had gelogeed. In een telegram van 13 juni had Salazar die aanvraag nog afgewezen. Toen de rabbijn een visum bemachtigd had, vroeg hij visa voor alle andere Joden. Aristides en Angelina raakten het eens: wat de gevolgen ook zouden zijn voor hen en hun familie, Sousa Mendes zou doen wat hij voor zichzelf als vrome katholiek als zijn morele plicht beschouwde. Hij zou visa uitreiken aan al wie er om vroeg, zonder een onderscheid te maken op raciale of andere gronden.

Visa voor iedereen

Het nieuws dat de Portugese consul visa uitreikte aan al wie er om vroeg, verspreidde zich snel. Honderden vluchtelingen gingen in de rij staan voor het consulaat. Duizenden stonden klaar om hun plaats in te nemen. Hun aantal groeide nog na de speech van maarschalk Pétain op 17 juni, waarin hij aankondigde dat hij met de Duitsers onderhandelde over een staakt-het-vuren. Aanvankelijk probeerde José Seabra, de secretaris van het consulaat, die de onregelmatigheden afkeurde, een schijn van normaliteit op te houden. Hij stond erop dat er voor de visa betaald werd en dat de namen van de ontvangers in het register van het consulaat werden ingeschreven. Er staan tweeduizend namen in dat register, en vaak waren de visa bestemd voor verschillende familieleden. Later werd het gebruik van het register voor het gemak opgeheven en kreeg de Portugese grenspolitie de taak om het geld te innen. Onder de vluchtelingen die visa van Sousa Mendes ontvingen, waren er

De Belgische rabbijn Chaim Kruger met Aristides de Sousa Mendes in 1940. (<http://sousamendesfoundation.org>)

heel wat Belgen. Daarbij talloze Joden, bijvoorbeeld de familie Spett, die uit de uitgeverwereld kwam, en de familie Matuzewitz, die in de vastgoedsector actief was. Er waren zelfs aristocraten bij, zoals dichter en toekomstig jazzcriticus Carlos de Radzitzky en zijn familie. Sommige vluchtelingen die een Sousa Mendes-visum bemachtigden, maakten er nooit gebruik van, zoals de moeder en zussen van de Duitse schrijver Hermann Kesten – Ida Kesten, Regina Strauss en Caroline Hazan –, die in Antwerpen hadden gewoond.⁵

Tot de vele vluchtelingen in Bordeaux hoorde vanaf 18 juni 1940 ook de bijna voltallige Belgische regering. Zij had gebroken met koning Leopold III, nadat hij tegen haar zin op 28 mei had gekapituleerd en zich daarna had laten gevangen nemen door de Duitsers. Sindsdien was ze eigenlijk op de dool in Frankrijk. De ministers hadden op een bepaald ogenblik beslist om naar Engeland over te steken, maar toen het duidelijk werd dat Frankrijk de strijd zou staken, vond de meerderheid dat niet meer zinvol. Ze zouden terugkeren naar België en hun ontslag aanbieden. Alleen voor de minister van Koloniën, Albert De Vleeschauwer, werd een uitzondering gemaakt. Hij zou wél naar Engeland mogen vertrekken, om ervoor te zorgen dat Belgisch-Congo niet onbeheerd achterbleef. Daarvoor had hij een Portugees visum

Het koppel Spett

Visum voor de heer en mevrouw Spett uitgereikt door Sousa Mendes op 18 juni 1940. (<http://sousamendesfoundation.org>)

Chaim Henri

Lizzi Irma

De familie Matuzewitz

(<http://sousamendesfoundation.org>)

Daniel Charles

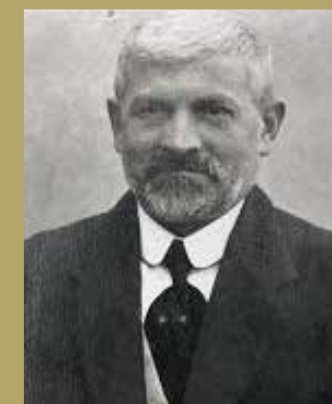
Blanche

Lucie

Joseph

Gabriel

Gitla

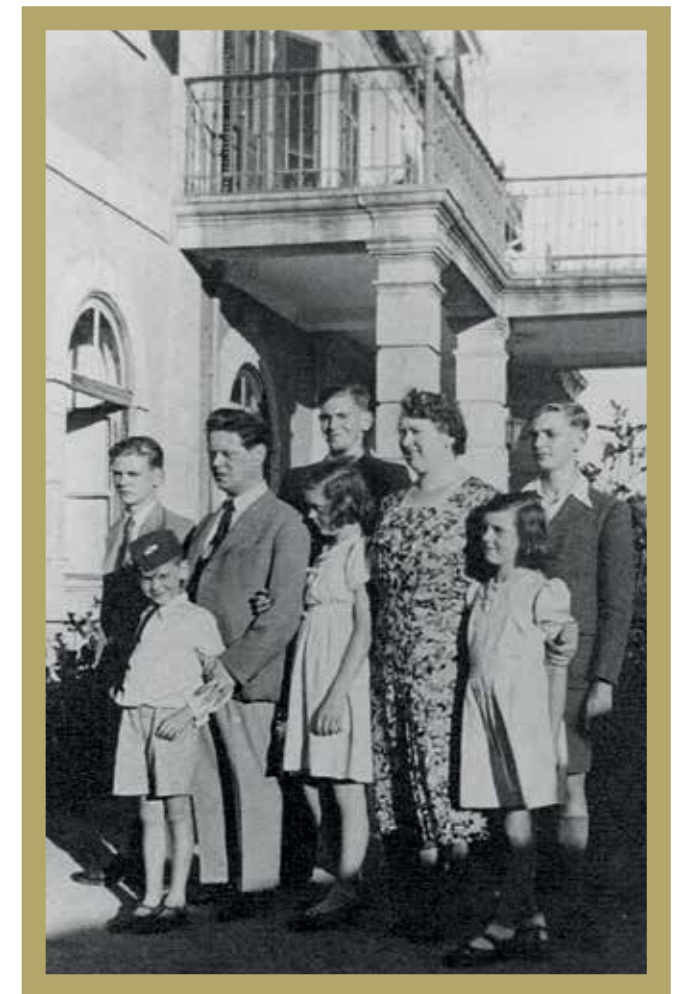

Het landhuis in Cabanas de Viriato. (<http://sousamendesfoundation.org>)

nodig. Sousa Mendes bezorgde het hem en deed nog veel meer: hij bood zijn grote Portugese landhuis in Cabanas de Viriato als onderdak aan voor De Vleeschauwers grote familie, die meegevlucht was.

De namen van Albert De Vleeschauwer, zijn familieleden en reisgenoten zijn nooit in het register van het Portugese consulaat opgetekend. Naast de minister zelf bestond het gezelschap uit zijn vrouw Yvonne, vijf kinderen, schoonmoeder Elisabeth Rondou, Jules D'Aôut en Isabel (de dochter van Sousa Mendes) en hun zoon Manuel; twee koloniale ambtenaren (Polydore Vingerhoets en Edgar Vanagt) en hun vrouwen; en twee Belgische intellectuelen: dr. Rosa Delrue, een pedagoge (de eerste vrouw ooit toegelaten tot de universiteit van Leuven), en pater Edward De Rooy O.P., een oude vriend en spiritueel mentor van De Vleeschauwer, die net uit Rome was gevlucht waar hij tegen het nazisme had gedoceerd.⁶ Tot slot waren er nog twee chauffeurs. Het hele gezelschap werd in Portugal door de familie Sousa Mendes opgevangen.

Sousa Mendes moet heel wat visa uitgereikt hebben die nooit zijn opgetekend in het consulaire register of – voor zover bekend – op een andere lijst. Otto van Habsburg, die aan de universiteit van Leuven had gestudeerd in dezelfde periode als de kinderen van Sousa Mendes, beweerde later bijvoorbeeld dat duizenden Oostenrijkers op die manier visa hadden bemachtigd.⁷ Sousa Mendes was, net als Albert De Vleeschauwer, een fervente katholieke monarchist. Het deed hem dus genoegen om Charlotte, de groothertogin van Luxemburg, dochter van de Portugese prinses Maria Ana de Bragança, te kunnen helpen aan visa voor haar en haar

Het gezin De Vleeschauwer op het landgoed van Sousa Mendes in Cabanas de Viriato, toen de hele familie daar onderdak had gevonden. Achteraan in het midden staat pater Edward De Rooy. (familiearchief De Vleeschauwer)

entourage. Charlotte onderstreepte de speciale rol van de consul later in een brief, die ze in 1968 aan een van zijn dochters schreef. Daarin drukt ze haar 'diepe dankbaarheid' uit voor de 'onbetaalbare hulp' die Sousa Mendes aan de Luxemburgse vluchtelingen verleende 'in zijn hoedanigheid van consul-generaal in Bordeaux in 1940'.⁸ Zij herinnert aan de 'eminente diensten' die hij verleende in de jaren dat hij niet alleen in België, maar ook in Luxemburg geaccrediteerd was en ze laat geen dubbelzinnigheid bestaan over wat ze hem persoonlijk verschuldigd was. De 'Luxemburgse vluchtelingen, onder wie velen van het joodse geloof', 'de leden van de Luxemburgse regering en haar eigen familie, die', zo bevestigt Charlotte duidelijk, 'gered werd van een zekere vervolging en zo in staat was om de vrije landen te bereiken', zouden zich altijd herinneren dat Sousa Mendes hen hielp 'in een tijd van tragedie en paniek'. Tegen 20 juni had Sousa Mendes duizenden visa bezorgd aan de vluchtelingen, onder wie veel uit België.

Schilderij met een afbeelding van Sousa Mendes. (<http://romneymanassa.wordpress.com/2012/11/22/aristides-de-sousa-mendes>)

Vluchtelingen voor het consulaat in Bordeaux. (<http://duas-ou-tres.blogspot.be/2010/04/aristides-sousa-mendes.html>)

In het geval van veel Oostenrijkers en mogelijk ook dat van Otto van Habsburg zelf is er niet één bewijs dat Salazar de visa autoriseerde – al is evenmin het tegendeel bewezen. Dat geldt ook de groothertogin van Luxemburg en haar ministers. Waarom zou Salazar gezwegen hebben over een zaak die een gunstig licht op zijn regime had kunnen werpen? Vast staat wel dat hij op 18 juni een diplomatiek visum autoriseerde voor Frans Van Cauwelaert, de voorzitter van de Belgische Kamer.⁹ Dat was niet uitgereikt door Sousa Mendes, maar door de consul in Bayonne, Faria Machado.

Toen de Duitse troepen Bordeaux naderden, trokken de vluchtelingen verder naar het zuiden. De chaos verplaatste zich naar Bayonne. Sousa Mendes reed op 20 juni naar die stad. Hij arriveerde er 's avonds. Ook Calheiros e Meneses, de Portugese ambassadeur in België, was daar. Hij, noch Faria Machado, de Portugese consul in Bayonne, stemde in met wat Sousa Mendes aan het doen was. Maar Machado deed een stap opzij toen Sousa Mendes zijn hogere graad liet gelden. Calheiros e Meneses deed alsof hij geloofde dat Sousa Mendes handelde in overeenstemming met de instructies die hij ontvangen had en waarschijnlijk hielp hij bij het uitreiken van de visa. Opnieuw kregen duizenden vluchtelingen een visum. Velen kwamen uit Antwerpen. Diamanhandelaars zoals de families Aronovitch, Bromberger, Censor, Finkelstein, Montezino, Steinberg, Sternberg, Tolkowsky, Vellemans, Bimbaum en Goldmuntz (de laatste twee waren Amerikaanse burgers). Diamantknievers- en slijpers ook, zoals de families Groenteman, Hillesum, Schaja en Van Dam. Nog uit Antwerpen kwamen de Belgisch-Joodse families Biron, Deutsch en Korngold. De families Fuchs en Frisch waren Nederlandse Joden. De Joodse families Weiss, Bronner, Gutwirth, Kajzer, Krejtmans en Rozenfeld kwamen uit Polen. Er waren ook Roemenen, zoals de familie Halpern. Allemaal kregen ze Sousa Mendes-visa. Ook de Duitse romancier Salomon Dembitzer, die in Nederland en België in ballingschap had geleefd, hoorde daarbij.¹⁰

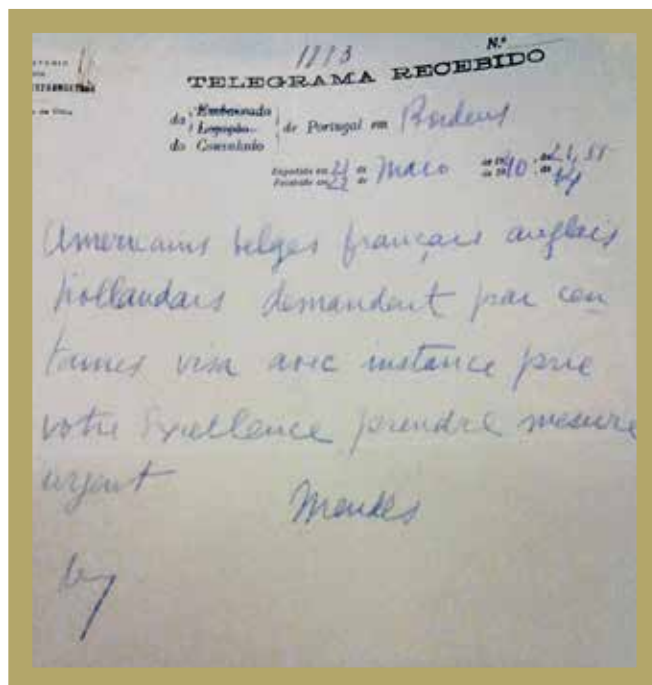

Visum uitgereikt door Sousa Mendes op 7 juni 1940. (Facebookpagina Sousa Mendes Foundation)

Op 20 juni liet Calheiros e Meneses de consul van Bayonne naar Salazar telegraferen om hem mee te delen dat Fernand Van Langenhove, de Belgische secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, vertrokken was naar Portugal om er samen met de minister van Koloniën aan de bestuurlijke organisatie van Belgisch-Congo te werken.¹¹ Calheiros e Meneses presenteerde Salazar op die manier een fait accompli.

Het Salazar-regime reageert

Teotónio Pereira, de Portugese ambassadeur in Madrid, stuurde dezelfde dag een gelijkaardig telegram naar Salazar. Rond tien uur 's avonds bracht hij hem ervan op de hoogte dat de Belgische ambassadeur in Madrid de toestemming vroeg om de minister van Koloniën, die in San Sebastian was, Portugal te laten binnenreizen. Volgens plan zou hij de avond van de 21e de Spaans-Portugese grens in Vilar Formoso bereiken.¹² De volgende dag vroeg Pereira toestemming om de Portugese consul in San Sebastian visa te laten uitreiken aan de groothertogin van Luxemburg, haar echtgenoot prins Félix en haar ministers.¹³ Dat was een vreemd verzoek, aangezien de groothertogin al Portugese visa bezat. We mogen veronderstellen dat ze wist dat die niet geautoriseerd waren. In ieder geval: Salazars handen waren gebonden. Er

Telegram van Sousa Mendes op 21 mei 1940 waarin hij vraagt dringende maatregelen te nemen inzake de vele vluchtelingen die een visum vragen. (Facebookpagina Sousa Mendes Foundation)

kon geen sprake van zijn om de Portugese visa niet te respecteren en die politieke figuren in Spanje te laten stranden. Dat zou problemen met het Franco-regime geschapen hebben.

Salazar was het gewoon om de touwtjes zelf in handen te hebben en was waarschijnlijk woedend om wat er gebeurde. Vreemd genoeg was het de Britse ambassade in Lissabon die klaagde over onregelmatigheden op het Portugese consulaat in Bordeaux. Die informatie, samen met het gerucht dat de consul in Bayonne het slachtoffer was geworden van een hersenbloeding, dwongen het Portugese ministerie van Buitenlandse Zaken om tot actie over te gaan. In de ochtend van 21 juni werd een onderzoeker, Armando Lopo Simeão, naar Bayonne gestuurd. Zo nodig moest hij doorreizen naar Bordeaux. In Bayonne moest Simeão instructies krijgen van Teotónio Pereira, die naar de Frans-Spaanse grens was getrokken voor verder onderzoek.

Armando Lopo Simeão arriveerde in de Franse grensstad Hendaye in de morgen van 22 juni, de dag dat Frankrijk zich overgaf. Teotónio Pereira kwam dezelfde dag aan in Irun, aan de Spaanse kant van de grens. De Portugese ambassadeur overlegde met de commandant van de Spaanse grenspolitie, die zijn beklag deed over de vele vluchtelingen met een Portugees visum. De militaire commandant merkte sardonisch op dat Portugal weinig reden tot klagen zou hebben als de Duitsers achter hen aan zouden gaan. Pereira kreeg bevestiging dat bijna alle visa waren uitgereikt door de consul van Bordeaux. Volgens getuigenissen van vluchtelingen was Sousa Mendes zelf die dag in Hendaye. Ze hadden hem vrijelijk visa zien uitdelen vanuit zijn auto. Mogelijk was Sousa Mendes ernaartoe gegaan om een groep Joden over de

grens te helpen. De consul-generaal was duidelijk vastbesloten om zo veel mogelijk vluchtelingen te helpen ontsnappen voor de Duitse tanks arriveerden. Pereira zocht Sousa Mendes niet op. In de plaats daarvan reed hij naar Bayonne.

Daar vaardigde hij nieuwe instructies uit voor het verlenen van visa. Zoals Simeão het aangaf in zijn rapport kwamen de veranderingen die Pereira had geïntroduceerd erop neer dat de visaverlening ‘bijna werd opgeschort’ aangezien er ‘slechts een paar’ werden uitgeschreven. Pereira’s acties hielden daar niet bij op. Omdat de telefoon- en telegraafverbindingen tussen Bayonne en Lissabon op 23 juni niet goed werkten, vroeg Pereira aan consul Faria Machado om met hem naar San Sebastian te gaan, waar hij Salazar kon telegraferen met de vraag om specifieke instructies. In Hendaye zag Pereira Sousa Mendes en beval hij hem om ook mee te reizen.

Vanuit San Sebastian telegrafeerde Pereira naar Salazar dat de instructies voor de visaverlening in Bayonne niet werden gerespecteerd toen hij er aankwam, maar dat hij dat had stopgezet. Hij schreef ook dat hij zijn best had gedaan om de irreguliere visa die al verleend waren ongeldig te maken. De Spaanse autoriteiten reageerden door in de ochtend van maandag 24 juni de grens te sluiten. Pas om vijf uur ’s namiddags ging ze weer open. Het Duitse persagentschap DNB meldde dat vierduizend mensen die wilden oversteken naar Spanje op die manier verplicht werden om in Frankrijk te blijven. Persagentschappen en kranten zoals *The New York Times* hadden de voorafgaande dagen artikels de wereld ingestuurd over de duizenden vluchtelingen die over de internationale brug in Irun waren gepasseerd.

Van meet af aan had het Salazar-regime besloten dat precieze gegevens over het aantal vluchtelingen in Portugal staatsgeheim waren. Een schatting van het aantal mensen dat met een Sousa-Mendes-visum tot in Portugal geraakt is, is dus moeilijk te maken. Twee getallen kunnen misschien toch een licht op de zaak werpen. Het eerste is het officiële aantal vluchtelingen dat volgens de Portugese grenspolitie Portugal binnenkwam in 1940: 30.854.¹⁴ Het andere getal hebben we van Ilja Djjour, een directeur van het Joodse immigratiebureau Hebrew Immigrant Aid Society (HIAS). Hij bereikte op 25 juni de grenspost Vilar Formoso met een Sousa Mendes-visum. Later sprak hij van 10.000 Joden die de toestemming kregen om samen met hem Portugal binnen te reizen. Een andere HIAS-medewerker, Morris Troper, had het ook over duizenden. Volgens kapitein Agostinho Lourenço, directeur van de Portugese politieke politie die in Vilar Formoso was op het ogenblik dat de vluchtelingenstroom daar het dichtst was, had bijna iedereen een Sousa Mendes-visum.

Salazar was vastbesloten om een einde te maken aan de insubordinatie van de consul-generaal van Bordeaux. In een telegram, ontvangen op 22 juni, verbood hij Sousa Mendes om nog visa te verlenen van welke aard ook.¹⁵ Met een ander telegram riep hij hem op 24 juni terug naar Lissabon.¹⁶ Een dag later kreeg de Portugese ambassadeur in Parijs, Ochoa, die zelf in Bordeaux verbleef, het bevel

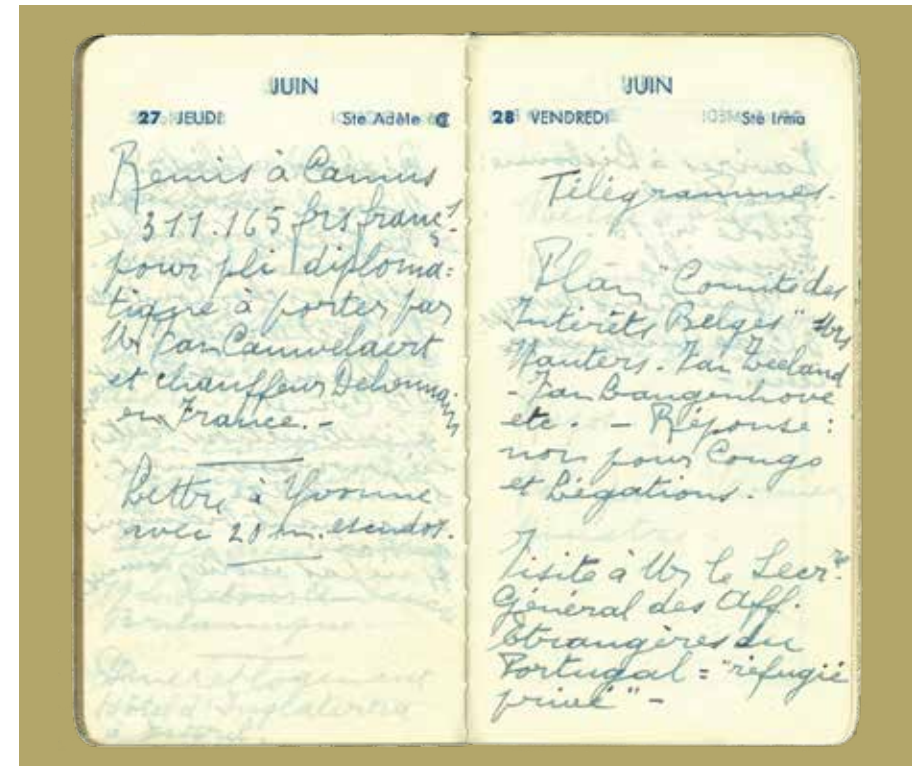
Lijst van de 2696 gekende personen die een visum ontvingen van Sousa Mendes. ► <http://sousamendesfoundation.org/visa-recipients>

om een vervanger te zoeken.¹⁷ Een telegram van 1 juli herhaalde het verbod voor Sousa Mendes om nog visa uit te schrijven.¹⁸ Blijkbaar was hij dat wel blijven doen. Toen hij na enkele dagen in juli eindelijk terugkeerde naar Lissabon, leidde hij een hele autokaravaan naar Spanje, langs een minder bekende grensovergang waarmee hij vertrouwd was. Op 8 juli, om halftwaalf 's nachts, ging er een telegram naar Salazar met de mededeling dat Sousa Mendes was gearriveerd in Lissabon en om een onderhoud verzocht. Salazar wees dat af. Twee dagen daarvoor had hij al een disciplinair onderzoek bevolen en zijn oordeel geveld, in een telegram aan de Portugese ambassadeur in Londen, Armino Monteiro.

Disciplinair onderzoek

Het disciplinaire onderzoek liep tot in de herfst. Op 19 oktober 1940 nam Salazar een definitieve beslissing. Sousa Mendes werd veroordeeld tot een jaar terbeschikkingstelling met de helft van zijn wedde, gevolgd door wat neerkwam op een vervroegde pensionering. Voor een man van 55, met een vrouw en veel kinderen ten laste en weinig perspectief op een andere job, zag de toekomst er somber uit. Er waren twee interessante elementen in het dossier van de verdediging. De consul-generaal had de Portugese ambassadeur in België, Calheiros e Meneses, opgeroepen als ooggetuige te zijnen gunste. Sousa Mendes verwachtte dat de ambassadeur zou uitkomen voor zijn eigen aandeel in het uitschrijven van de visa. Die pleitte wel voor Sousa Mendes, maar koos ervoor om zijn nek niet uit te steken.

Het andere verrassende element in de verdediging van Sousa Mendes was een brief van Albert De Vleeschauwer. Die was op 22 juni 's avonds aan de Spaans-Portugese grens gearriveerd en werd er opgehouden, ongetwijfeld vanwege zijn Sousa-Mendesvisum. Zijn kabinetschef, Camille Camus, telegrafeerde naar Salazar om hem in te lichten over de situatie. De Vleeschauwer mocht verder reizen naar het huis van Sousa Mendes in Cabanas de Viriato, een dorpje in het noorden van Portugal, waar zijn familie en reisgezellen al verbleven. Op 28 juni had De Vleeschauwer in de hoedanigheid van privévluchteling een audiëntie bij de Portugese secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Sampayo.¹⁹ De aard van dat gesprek kan alleen afgeleid worden uit een brief die De Vleeschauwer, vast en zeker op verzoek van Sousa Mendes, op 24 juli naar de secretaris-generaal stuurde: 'Ik heb u gezegd hoe graag uw consul-generaal bij ons gezien werd en hoeveel liefde voor Portugal hij opwekte. We beschouwen hem als een van onze beste vrienden.'²⁰ Albert De Vleeschauwer schrijft dan iets opvallends: 'U hebt me tijdens ons onderhoud willen zeggen, alluderend op de verwijten die men tegen Mijnheer Sousa-Mendes formuleerde, dat u het begreep en "dat u zou gehandeld hebben zoals hij in gelijkaardige omstandigheden". Ik besloot daaruit dat uw begrip moest uitlopen op een gunstige oplossing voor M. Sousa Mendes.'²¹ Het begrip van de secretaris-generaal is verrassend. Sampayo stond niet bekend voor zijn hartelijkheid en er werd aangenomen dat hij wrok koesterde tegen Sousa Mendes en diens tweelingbroer César, die – zoals we zagen – als minister van Buitenlandse Zaken in de jaren 1932-1933 problemen

Pagina uit de zakagenda van Albert De Vleeschauwer waarin zijn bezoek van 28 juni 1940 aan de Portugese secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken genoteerd staat. (KADOC-KU Leuven)

had gehad met de secretaris-generaal. De Vleeschauwer schrijft verder dat hij vernomen dat de zaak niet gunstig leek te verlopen. Hij benadrukt Sousa Mendes' integriteit. De Vleeschauwer formuleert zijn pleidooi krachtig: 'Door M. de Sousa Mendes als vriend van België te redden zou u de gevoelens van vriendschap en erkenning van mijn landgenoten voor Portugal versterken. Het tegendeel zou ons erg bedroeven.'²² De minister hield zich niet in in zijn verdediging. Jammer genoeg bleek ze niet te werken. Zijn brief werd bij het tweehonderd pagina's tellende dossier gevoegd. Later werd hij weggenomen en verdween hij.

Een persoonlijke tragedie

Sousa Mendes betaalde een prijs voor zijn ongehoorzaamheid. De consul kreeg financiële problemen – en hij was al nooit echt goed geweest in kostenbeheersing. Er rustte een hypotheek op zijn huis en de aanzienlijke verlaging van zijn salaris maakte de zaken erger. Er braken snel harde tijden aan. Op een bepaald ogenblik moest hij eten voor zijn familie halen bij een gaarkeuken voor Joodse families: de Joodse gemeenschap in Lissabon zou hem financieel wat gesteund hebben.

Postzegel met de afbeelding van Sousa Mendes.

Ook de Belgische gemeenschap in de Portugese hoofdstad vergat hem niet. Die was zich goed bewust van de manier waarop de vluchtelingen tot in Portugal geraakt waren en probeerde haar schuld te betalen. Bij het Belgische bedrijf Sofina werd een bediende baan gevonden voor zijn zoon Pedro Nuno, die daar een jaar ging werken. Een andere zoon, Geraldo, ging er eveneens in dienst. Sousa Mendes zelf werkte zes maanden voor het Office des Colis Alimentaires, een Belgische organisatie die voedselpakketten naar het bezette land stuurde.²³

Het leven in Lissabon was financieel moeilijk voor Sousa Mendes, maar door daar te blijven hield hij de hoop op rehabilitatie en heropname in de diplomatieke dienst levend. Hij tekende beroep aan tegen zijn straf bij de Hogere Administratieve Rechterbank. Ondanks een schitterend pleidooi door Portugals topjurist Adelino de Palma Carlos, werd het beroep verworpen. Dat verbaasde niemand: in de oorlogsjaren was er weinig hoop op rehabilitatie. Na de oorlog stuurde hij een verzoekschrift naar het parlement. Toen daar geen antwoord op kwam, zond hij het naar individuele volksvertegenwoordigers, naar de president van de republiek, naar leden van het internationale corps diplomatique in Lissabon en zelfs naar kardinaal Benedetto Aloisi Masella, de persoonlijke secretaris van paus Pius XII.²⁴ Het bleek allemaal nutteloos.

Zowel de financiële situatie als de gezondheid van Sousa Mendes bleven achteruitgaan. Hij werd getroffen door een beroerte. Zijn financiële toestand was zo erg dat hij in 1946 bij de Belgische legatie aanklopte voor hulp. De ambassadeur, die zich realiseerde wat België aan Sousa Mendes verschuldigd was, zorgde ervoor dat de 5000 frank die nog in de kas staken van de Œuvres Belges, een organisatie die zich om de Belgische vluchtelingen in Lissabon had bekommerd, naar Sousa Mendes ging.²⁵ Zijn vrouw Angelina kreeg een beroerte in 1948, raakte in een coma en stierf zes maanden later. De meeste van Sousa Mendes' kinderen emigreerden naar het buitenland omdat ze in Portugal op een zwarte lijst stonden. Pedro Nuno trok naar Belgisch-Congo, waar hij, dankzij Albert De Vleeschauwer, een succesrijke carrière in de koloniale dienst uitbouwde.

Sousa Mendes overleed op 3 april 1954, in het franciscaner ziekenhuis van de Derde Orde in de wijk Chiado in Lissabon. Hij werd begraven in een franciscaner pij. De kinderen van Sousa Mendes vochten tientallen jaren voor de rehabilitatie van hun vader. Israël was het eerste land dat hem eerde, door hem in 1966 te erkennen als Rechtvaardige der Naties. Later verleende het land hem zelfs het ereburgerschap. In Portugal zelf waren er uiteindelijk 48 jaar nodig, waarvan 14 onder een democratisch bestel – samen met Amerikaans lobbywerk – voor de rehabilitatie van Sousa Mendes.

Ik dank Bert Govaerts voor zijn hulp bij het onderzoek naar de Belgische aspecten van het Sousa Mendes-verhaal en voor de vertaling van dit artikel uit het Engels. Dank ook aan dr. Olivia Mattis van de Sousa Mendes Foundation en aan António Moncada de Sousa Mendes van de Fundação Aristides de Sousa Mendes.

Behalve nieuw materiaal in verband met bepaalde Belgische aspecten is dit artikel grotendeels een samenvatting van de documentatie in: Rui AFONSO, *Um Homem Bom. Aristides Sousa Mendes*, Lissabon: Texto Ediores, 2010 (uit het Engels vertaald door António Pescada) en Rui AFONSO, Le 'Wallenberg Portugais' Aristides de Sousa Mendes. In: *Revue d'Histoire de la Shoah. Le Monde juif*, (1999) 165, pp. 7-28.

- 1 Herman BALTHAZAR & José GOTOVITCH, *Camille Huysmans. Geschriften en documenten VII*, Antwerpen: Standaard, 1979, p. 177.
- 2 AHDMNE (Arquivo Historico Diplomatico do Ministerio dos Negocios Estrangeiros, Lissabon), Processo disciplinar de Aristides de Sousa Mendes do Amaral e Abranches, folios 63, 64, 65, 66.
- 3 Bert GOVAERTS, *Ik alleen! Een biografie van Albert De Vleeschauwer (1897-1971)*, Antwerpen: Houtekiet, 2012, p. 208.
- 4 E-mail en documenten van Eric Moed, kleinzoon van een visumontvanger, 16/04/2012.
- 5 Franz SCHOENBERNER & Hermann KESTEN, *Briefwechsel im Exil, 1933-1945*, Göttingen: Wallstein, 2008, p. 288.
- 6 Bert GOVAERTS, *Ik alleen! [...]*, p. 226.
- 7 Interview van de auteur met Otto van Habsburg, Straatsburg, 25/10/1988.
- 8 Michael D'AVRANCHES (pseudoniem voor Sebastião de Sousa Mendes), *Flight From Hell*, 1951. De brief is opgenomen als appendix bij deze roman.
- 9 Letterenhuis, Archief Frans Van Cauwelaert, diplomatiek paspoort uit 1940.
- 10 Salamon DEMBITZER, *Visum nach Amerika*, Bonn: Weidle, 2009, pp. 73, 81 en 107.
- 11 AHDMNE, Inkomende telegrams van het Consulaat in Bayonne, 20/06/1940.
- 12 AHDMNE, Inkomende telegrams van de ambassade in Madrid, 21/06/1940; Telegram verzonden op 20/06/1940.
- 13 AHDMNE, Inkomende telegrams van de ambassade van Madrid 22/06/1940; Telegram verzonden op 21/06/1940.
- 14 Nationaal Archief Lissabon, Archief Salazar, AOS/CO/IN-8C, dossier 4, Informatie van de Polícia de Vigilância e de Defesa do Estado over in Portugal verblijvende vreemdelingen (1940-1945).
- 15 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 22/06/1940.
- 16 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 24/06/1940.
- 17 AHDMNE, Uitgaande telegrams aan de Legatie in Parijs (Bordeaux), 25/06/1940.
- 18 AHDMNE, Uitgaande telegrams naar het Consulaat in Bordeaux, 01/07/1940.
- 19 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 1, zakagenda voor 1940, notitie voor 28 juni.
- 20 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 21 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 22 KADOC-KU Leuven, Archief Albert De Vleeschauwer, 340, brief van 24/07/1940.
- 23 Interview van de auteur met Pedro Nuno de Sousa Mendes, 16 september 1987 in Sintra (Portugal).
- 24 Fundação Aristides de Sousa Mendes, Lissabon, Privédocumenten van César de Sousa Mendes, brieven van 10/05/1946 en 12/06/1946.
- 25 Fundação Aristides de Sousa Mendes, Lissabon, Privédocumenten van César de Sousa Mendes, brief van 28/03/1946.